

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2017.13.03>

Marzena FORMA

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Rola frazeologizmów w kształtowaniu wizji świata w socrealistycznej literaturze dla dzieci i młodzieży (na przykładzie powieści *O człowieku, który się kulom nie kłaniał* Janiny Broniewskiej)

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza wybranych sposobów aktualizacji związków frazeologicznych (kanonicznych i innowacyjnych) w wydanej tuż po wojnie powieści Janiny Broniewskiej *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*. W planie szczegółowym w artykule podjęto próbę ustalenia funkcji modyfikacji frazeologicznych. Tekst wpisuje się w obszar prowadzonych aktualnie badań nad dyskursem publicznym. Poddany analizie utwór dla dzieci i młodzieży napisany został przez autorkę reprezentującą określoną opcję polityczną, a jego zadanie polegało na wykreowaniu, zgodnie z modelem forsowanym w okresie PRL-u, wizerunku Karola Świerczewskiego jako wzoru bohatera narodowego.

Słowa kluczowe: dyskurs publiczny, komunizm, literatura dla dzieci i młodzieży, Janina Broniewska, związek frazeologiczny.

Frazeologia (nierozzerwalnie związana z kulturą) w tekstach literackich stała się obiektem dociekań m.in. takich badaczy, jak: Jarosław Liberek (1998), Anna Pajdzińska (1993), Gabriela Dziamska-Lenart (2004), Jolanta Ignatowicz-Skowrońska (2008). Frazeologia jest także analizowana jako składnik językowego obrazu świata (Bartmiński 2006), a ze względu na właściwości komunikacyjne interesuje również tłumaczy i glottodydaktyków (Filar 2016, 11–22; Szafraniec 2013, 103–110;

Szyndler 2011, 41–47). Frazeologizmami posługują się twórcy tekstów nieartystycznych. Stają się one na przykład punktem wyjścia dla różnego rodzaju zabaw i gier językowych, które mają na celu zwiększenie efektywności i atrakcyjności przekazu reklamowego (Gajewska 2011, 126–132).

Według ujęć słownikowych związek frazeologiczny to „zleksykalizowany zwrot” (Szymczak 1988), „ustabilizowane w danym języku połączenie wyrazów” (Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005), które „użyte jest w znaczeniu przenośnym i funkcjonuje jako nierozzerwalna całość” (Szymańska 1995). W niniejszym artykule za związki frazeologiczne uznaję „nieciągłe połączenia wyrazów, w jakimś stopniu nieregularne i utrwalone społecznie” (Lewicki 2003, 158). Na gruncie polskim za twórcę „klasycznej”, formalno-semantycznej typologii związków frazeologicznych (stałe, łączliwe i luźne) uważa się Stanisława Skorupkę. Kryterium formalne, tj. z uwzględnieniem charakteru gramatycznego wyrazów składających się na dany związek oraz rodzaju powiązania składniowego między tymi wyrazami, pozwala z kolei wyróżnić wśród frazeologizmów wyrażenia, zwroty i frazy. Każda z wyodrębnionych klas posiada swoje podtypy: w grupie wyrażeń będą to wyrażenia szeregowo i porównawcze, w grupie zwrotów – zwroty porównawcze, natomiast w grupie fraz – przysłowia, maksymy, powiedzenia i porzekadła. Logiczny podział frazeologizmów na typy morfologiczne, opracowany w latach 80. XX wieku przez Andrzeja M. Lewickiego, uzupełnił poprzednią klasyfikację o „jednostki znakowe gramatycznie kompletne/frazy” (przysłowia i powiedzenia) oraz „jednostki znakowe fragmentaryczne” (wyrażenia rzeczownikowe, wyrażenia określające oraz wskaźniki frazeologiczne) (Lewicki 1983, 76–77).

Związki frazeologiczne stanowią ważną część leksyki języka. Na szczególną rolę frazeologizmów w procesach myślenia zwracają uwagę amerykańscy kognitywiści – George Lakoff i Mark Johnson, którzy zauważyli, że „myślimy i mówimy metaforami” (Lakoff, Johnson 1988). Na gruncie polskim w nawiązaniu do tej tezy Iwona Nowakowska-Kempna spostrzegła, że „[...] mówimy frazeologizmami, a procesy frazeologiczne są na szeroką skalę obecne w języku i wpływają na nasz sposób mówienia o rzeczywistości, kształtując system konceptualny człowieka” (Nowakowska-Kempna 1995, 131).

Analiza warstwy frazeologicznej powieści socrealistycznej wydaje się zatem interesująca ze względu na możliwość dostarczenia wiedzy na temat sposobu kształtowania przez pisarzy komunistycznych powojennej wizji świata. Peerelowski język władzy, zwany nowomową, miał posłużyć do wykreowania nowej rzeczywistości, do sterowania myślami i uczuciami obywateli oraz narzucania im określonego systemu wartości.

Język w państwach totalitarnych charakteryzował się brakiem synonimów, obecnością utartych sloganów, symboli, peryfraz, eufemizmów (Mirowski 2005, 75–83; Głowiński 2009). Za cechy charakterystyczne dla poetyki socrealizmu uznaje się także zmiany szyku zdania, neologizmy, stosowanie zapisów skróconych, zmianę semantyczną wyrazów oraz używanie form apelatywnych (Rogoż 2012, 65). W Polsce po 1945 roku literatura dla dzieci i młodzieży stanowiła narzędzie walki ideologicznej¹.

Socrealizm do pewnego stopnia nobilitował literaturę kierowaną do młodego odbiorcy. Uznawano, że jest ona ważna dla rozwoju społeczeństwa, z założenia miała być więc prosta, szablonowa i dydaktyczna. Równocześnie nastąpiło jej zbliżenie do piśmiennictwa przeznaczonego do dorosłych, podobna tematyka i proces umasowienia kultury powodowały częściowe rozmycie kryteriów różnicujących” (Rogoż 2012, 58).

Do czołowych twórców literatury dla dzieci i młodzieży w okresie międzywojennym i powojennym należeli, m.in.: Janina Broniewska, Wanda Wasilewska, Julian Tuwim, Edward Niziurski, Jan Brzechwa, Helena Bobińska, Helena Boguszewska, Wanda Żółkiewska, Weronika Tropaczyńska-Ogarkowa, Hanna Ożogowska, Maria Walter-Kędziorzyna, Czesław Janczarski, Jan Brzechwa, Maria Kownacka, Ewa Szelburg-Zarembina (Heska-Kwaśniewicz, Tałuc 2013).

Niniejszy artykuł stanowi próbę usystematyzowania sposobów aktualizacji związków frazeologicznych w literaturze powstałej po 1945 roku. Jego powstanie wynika z potrzeby zbadania roli, jaka przypadła frazeologii w kształtowaniu języka utworów przeznaczonych dla dzieci i młodzieży. Podstawą ekscerpcji materiału była twórczość Janiny Broniewskiej – autorki reprezentującej komunistyczny wymiar władzy, która jednocześnie należała do partyjnego aparatu kontroli, ograniczającego wolność słowa, i miała wpływ na kształt powojennej literatury. W powieści dla dzieci i młodzieży *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*² zwracam uwagę na środki leksykalne, za pomocą których autorka próbowała przekonać odbiorcę do wizerunku świata zgodnego z komunistyczną ideologią. Tym samym szkic ten wpisuje się w obszar badań nad komunikacją publiczną / dyskursem publicznym / językiem władzy i polityki kulturalnej państwa oraz w zakres prac omawiających źródła poli-

¹ Szczegółne wytyczne co do roli i funkcji zostały sformułowane na początku czerwca 1947 r. na I Ogólnopolskim Zjeździe w Sprawie Literatury dla Dzieci i Młodzieży, w trakcie którego ustalono, iż literatura ta „winna służyć wychowaniu nowego człowieka w duchu przemian społecznych”, a „wolność wydawania złych książek musi być ograniczona” (cyt za: Rogoż 2012, 58).

² Podstawę materiałową stanowi powieść J. Broniewskiej, *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*, Warszawa 1978.

tycznego dyskursu dominującego w czasach PRL (por. Kamińska-Szmaj 2016, 121–130).

Komunistka i autorka utworów dla dzieci i młodzieży

Janina Broniewska, z domu Küinig (ur. 5 sierpnia 1904 r. w Kaliszu, zm. 17 lutego 1981 r. w Warszawie), z zawodu była pedagogiem i autorką podręczników szkolnych, z zamiłowania pisarką i publicystką oraz działaczką polskiej lewicy. W historii najnowszej przez swoje inklinacje komunistyczne jest postacią niemiłe widzianą na polskiej scenie politycznej, która pojawia się jedynie przy próbie zrekonstruowania życiorysu jej wpływowej przyjaciółki, założycielki Związku Patriotów Polskich na terytorium ZSRR, Wandy Wasilewskiej (Koper 2012) lub męża-rewolucjonisty, Władysława Broniewskiego (Bojda 2014). Nie jest dziś wiedzą powszechną fakt, że Janina Broniewska była autorką wielu silnie nacechowanych akcentami społecznymi i politycznymi oraz ideologicznymi utworów adresowanych do dzieci i młodzieży, które pisała zarówno przed drugą wojną światową, jak i po jej zakończeniu³. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że powstała przed wojną literatura dziecięca, podobnie jak w przypadku Wandy Wasilewskiej, była owocem pracy Janiny Broniewskiej jako nauczycielki w warszawskich szkołach powszechnych. W 1933 r. za wyraźne manifestowanie swoich poglądów komunistycznych oraz w związku z oskarżeniem o tajną działalność rewolucyjną pozbawiono ją prawa do nauczania. Od tego momentu pracowała w kilku redakcjach: zastępowała męża w „Wiadomościach Literackich”, w latach 1934–1937 pracowała w Wydziale Wydawniczym Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz redagowała pisma dla dzieci – „Płomyk” i „Płomyczek”. Nakład 25. numeru „Płomyka” z marca 1936 r., poświęcony Związkowi Radzieckiemu, został skonfiskowany przez władzę, a działalność Zarządu Głównego ZNP zawieszona (Forma 2016, 63), zaś J. Broniewską za udział w strajku zwolniono z pracy. Razem z W. Wasilewską współpracowała z „Dziennikiem Popularnym”, gazetą założoną z inicjatywy Komunistycznej Partii Pracy. W czasie II wojny światowej J. Bro-

³ Starszym czytelnikom wspomniana pisarka może kojarzyć się przede wszystkim z wielokrotnie wznawianymi w okresie PRL-u powieściami i opowiadaniem o tematyce społeczno-obyczajowej, wojennej, fantastycznej i przyrodniczej: *Historia gałgankowej Balbisi* (1937), *Historia Toczonego Dziadka i Malowanej Babki* (1937), *Ciapek włóczęga* (1939), *Czołg porucznika Kukułki* (1945), *Siostrzeńcy ciotki Agaty* (1946), *Filip i jego żaloga na kółkach* (1949), *Człowiek, który kulom się nie kłaniał* (1948), *Krystek z Warszawy* (1949), *O takich, jak każde z was* (1970).

niewska przebywała na terenach okupowanych przez Związek Radziecki, gdzie zajmowała się działalnością propagandową. Była członkiem Związku Patriotów Polskich oraz brała udział w formowaniu na terenie ZSRR polskiej Dywizji im. T. Kościuszki, w latach 1943–1945 towarzyszyła jej jako korespondent wojenny. Po wojnie wróciła do kraju i zastąpiła jako propagatorka literatury socrealistycznej. Znalazła się w grupie społecznej, która miała możliwość oddziaływania na język komunikacji publicznej. Została redaktorem naczelnym miesięcznika Ministerstwa Obrony Narodowej „Polska Zbrojna” (1944–1946), tygodnika „Kobieta” (1947–1950) oraz redaktorem literackim „Kraju Rad” (1958–1964)⁴. Należała do elity władzy PRL. Weszła w skład Zarządu Głównego ZLP i egzekutywy POP – komisji gospodarczej (zajmującej się sprawami bytowymi pisarzy) oraz kwalifikacyjnej (weryfikującej członków Związku). Oceniała dzieła literackie swoich kolegów pod względem formy i poprawności ideologicznej. Miała możliwość usunięcia ze Związku pisarzy, których twórczość nie odpowiadała linii partyjnej (Siedlecka 2015, 34–36).

Wytyczne programowe dla literatury adresowanej do dzieci i młodzieży

Janina Broniewska popularność zdobyła dzięki mocno wyidealizowanej, zbeletryzowanej, niemal hagiograficznej biografii kultuwującej pamięć o generale Karolu Świerczewskim. Wybór tematu nie był przypadkowy, a postać głównego bohatera została wykreowana zgodnie z obowiązującymi schematami socjalistycznymi, ponieważ literatura dla dzieci i młodzieży miała pełnić funkcje wychowawcze oraz propagować wzorce osobowe możliwe do naśladowania przez młodego czytelnika. Utwór *O człowieku, który się kulom nie kłaniał* wystylizowano na gawędę (wspomnienie). Zgodnie z wymogami ideologicznymi zaprezentowano generała Waltera w roli wybitnego dowódcy, „wychowawcy kadr wojskowych”. Powieść została wydana w 1948 r. nakładem wydawnictwa MON i była zgodna z wytycznymi ideologicznymi, które nakazywały utworom o tematyce wojennej podkreślać rolę ZSRR w wyzwoleniu narodu polskiego oraz akcentować braterstwo broni i wspólną walkę z najeźdźcą. Do 1978 r. doczekała się piętnastu wznowień, łączny nakład

⁴ Informacje na temat życia i działalności społeczno-politycznej J. Broniewskiej pochodzą z następujących publikacji: Czachowska, Szałagan (red.), 1994, s. 280–281; Tyliczka, Leszczyński (red.), 2002, s. 49–50; Hutnikiewicz, Lam, (red. nauk.), 2000, s. 62–63; Kuncewicz 1995.

wyniósł 100 330 egzemplarzy. Przez wiele lat była obowiązkową lekturą szkolną. Według historyków powieść ta była jednym z elementów propagandowych, dzięki którym od lat 40. XX wieku tworzono „białą” legendę o dowódcy Ludowego Wojska Polskiego (Chojnowski 2006, 107–121). Do najważniejszych zadań powojennej literatury, za pomocą której próbowano sterować świadomością polityczną społeczeństwa, należało wykreowanie pozytywnego wizerunku bohatera „nowych czasów”. W tym celu szukano znanych nazwisk ludzi, którzy z jednej strony reprezentowali „lud pracujący” i byli przy tym „uświadomionymi klasowo” proletariuszami, z drugiej zaś – stanowili uosobienie walki o postęp społeczny. Świerczewski spełniał wszystkie kryteria,

[...] można było go wprowadzić do narodowego panteonu łatwiej niż jakąkolwiek inną osobowość z komunistycznej elity: „przede wszystkim był wojskowym, co wobec kultu munduru w Polsce stawiało go w uprzywilejowanej pozycji np. wobec Marchlewskiego czy Findera. Pasował do polskiego szablonu walki na obcej ziemi – jak Kościuszko i Pułaski w Ameryce czy gen. Bem na Węgrzech. [...] Wchodził co prawda do najwyższych władz partyjnych, zawsze jednak pozostawał w cieniu, nie był więc powszechnie kojarzony ze zniechęconą partią. I co najważniejsze – zginął w czasie i okolicznościach, które do budowania legendy doskonale się nadawały” (cyt. za: Chojnowski 2006, 108).

Język utworu *O człowieku, który się kulom nie kłaniał* stanowi odbicie określonego sposobu postrzegania rzeczywistości. Cechuje go duży potencjał obrazotwórczy, metaforyczność i nacechowanie emocjonalne, które uzyskano, stosując związki frazeologiczne w kanonicznej i innowacyjnej postaci. Prymarnym założeniem artykułu była analiza spetryfikowanych połączeń leksykalnych pod kątem oceny ich roli w tworzeniu języka powieści dla młodzieży. Analizie poddałam najciekawsze, najbardziej reprezentatywne przykłady aktualizacji frazeologicznych⁵.

Kanoniczne użycia frazeologizmów

Frazeologizmy o tradycyjnej strukturze wykorzystywane są przez J. Broniewską stosunkowo rzadko. Związki frazeologiczne przywołane w wersji normatywnej poświadczone zostały przez zwroty:

— **przewrócić (coś) do góry nogami**: ‘(z)rujnować, (z)burzyć istniejący porządek; (z)robić zamieszanie, bałagan’ (SFJP, s. 779)

Przewrócili dom do góry nogami (s. 15);

⁵ Znaczenie związków frazeologicznych podawane są za: Kłosińska, Sobol, Stankiewicz, (oprac.) 2005 (WSF); Skorupka, 1974 (SFJP); *Edupedia.pl Słownik online* (ESO). Cyfra oznacza numer strony w słowniku.

- **zacisnąć, zaciąć zęby**: ‘postanowić wytrwać i robić coś nadal mimo trudności i przeszkód’ (WSF, s. 680)

Jeszcze tego brakowało, żebym tu zemdlął – pomyślał ze złością i zaciął zęby (s. 20).

Drugą grupę, co do częstotliwości występowania, stanowią wyrażenia:

- **targ w targ**: ‘targując się, umawiając się o cenę’ (SFJP, s. 348)

Targ w targ stanęło na tym, że trochę się jeszcze po robocie Karol pouczy u nauczyciela (s. 19);

- **bez mrugnięcia okiem**: ‘bez namysłu, bez wahania’ (WSF, s. 313),

A to ja [Polskę – M.F.] przehandluje za własne, kapitalistyczne zyski bez mrugnięcia okiem (s. 37).

Wykorzystanie przez autorkę frazeologizmów w wersji kanonicznej oraz umieszczenie ich w kontekstach o podobnej estetyce uwypukla potoczny charakter tych wypowiedzi. Frazeologizmy takie służą celom ekspresywnym. Przy czym warto zwrócić uwagę, że charakterystyczną, rozpoznawalną cechą stylu Janiny Broniewskiej jest zmiana szyku w związkach frazeologicznych:

Chłopaki mało ostrzelane, może pietra mają? (s. 45), popr. **mieć cykora [pietra, stracha]**: ‘bać się, odczuwać lęk’ (ESO);

A do domu jeszcze drogi szmat! (s. 69), popr. **szmat drogi**: ‘duży odcinek drogi, pot. kawał drogi’ (SFJP, s. 280).

Modyfikacje schematu składniowego połączeń leksykalnych wywołane przekształceniem szyku nie sprawiają trudności w rozpoznaniu frazeologizmu. Zmiana kolejności komponentów w związkach frazeologicznych stylizuje wypowiedzi bohaterów na język potoczny, lecz z drugiej strony zabieg przestawni zapewnia im bardziej podniosły, patetyczny, uwznioślający charakter oraz dodaje wagi opisywanym sytuacjom lub osobom (Majkowska 1996, 46).

Modyfikacje frazeologizmów

W celu opisanego sposobów aktualizacji związków frazeologicznych w omawianej powieści wykorzystuję metodologię wypracowaną przez Stanisława Bąbę. Innowację frazeologiczną definiuję za wspomnianym badaczem jako każde odstępstwo od normy frazeologicznej (Bąba 1989, 5). Za autorem przyjmuję również podział innowacji na uzupełniające, rozszerzające oraz modyfikujące (a w obrębie tych ostatnich: skracające, rozwijające, wymieniające, kontaminujące i regulujące).

W powieści *O człowieku, który się kulom nie kłaniał* odnalazłam tylko jedną wypowiedź, w której doszło do uszczuplenia frazeologizmu. Poniższe zdanie stanowi przykład innowacji **skracającej**:

Zębami murów bronić niby to chcieli (s. 105), popr. **bronić się, bronić kogoś, czegoś zębami i pazurami**: ‘bronić się, bronić kogoś, czegoś, walczyć o kogoś, o coś z zaciekłością, z pasją, nie licząc się z niczym’ (WSF, s. 679).

Zastosowane w tekście narracyjnym skrócenie kanonicznego związku ‘bronić się, bronić kogoś, czegoś zębami i pazurami’ o jeden z jego komponentów nominalnych lepiej oddaje powagę sytuacji, w której znaleźli się bohaterowie.

Kolejną grupę stanowią innowacje **rozwijające**, które polegają na wprowadzeniu dodatkowego komponentu do związku. Modyfikacje będące wynikiem rozbudowania składu leksykalnego jednostki o nowy element w wyekscerpowanym materiale odwzorowują przykłady:

I nagle schodzi z chodnika na kocie łby bruku, na przelaj ku dzieciom (s. 11), popr. **kocie łby**: ‘bruk ułożony z nieciosanych kamieni; też: kamienie takiego bruku’ (ESO).

Rozwinięcie składu leksykalnego o człon, którym najczęściej objaśnia się jego znaczenie, spowodowało powstanie konstrukcji pleonastycznej.

Na bojowym posterunku, gdzie tam, po zapadłych wioskach, lasach, mokradłach i bezdrożach pogranicznych czuwali we dnie i w nocy chłopcy z Wojsk Ochrony Pogranicza (s. 117–118), popr. **Być, trwać, stać itp. na (swoim) posterunku**: ‘wypełniać obowiązki związane ze swoją funkcją, ze swoim stanowiskiem’ (WSF, s. 383).

Postać kanoniczna związku została w tym przykładzie rozwinięta o komponent ‘bojowym’, który dookreśla charakter opisywanego miejsca, wskazuje na konkretną jego cechę oraz służy wzmocnieniu niesionej przez frazeologizm treści.

Innowacje **kontaminujące** polegają na skrzyżowaniu dwóch frazeologizmów. Przykłady tej modyfikacji również można odnaleźć w powieści J. Broniewskiej i prezentują się one w następujący sposób:

Żołnierz to był wytrzymały, żołnierz to był odważny i sprawie całą duszą oddany (s. 35), **całą duszą**: ‘z całych sił, bardzo; szczerze’ (SFJP, s. 194) + **oddany sprawie** (tego związku frazeologicznego nie wyjaśnia żaden słownik);

Bił się na wszystkich frontach „kombat” Świerczewski, warszawski metalowiec, oddany na śmierć i życie sprawie Proletariatu (s. 36), popr. **oddany sprawie** (tego związku frazeologicznego nie wyjaśnia żaden słownik) + **na śmierć i życie**: ‘o zacieklej, zażartej walce, bitwie, często prowadzącej aż do śmierci jednego z uczestników’ (WSF, s. 543).

Wyekscerpowane innowacje są kontaminacjami zwrotu ‘oddany sprawie’ z wyrażeniami ‘całą duszą’ oraz ‘na śmierć i życie’, które

wzmacniają pierwotne znaczenie związku i pełnią funkcję ekspresywną. Takie skrzyżowanie frazeologizmów intensyfikuje znaczenie, udrammatyznia sytuację, podkreśla heroiczną czynów bohatera, o którym opowiada narrator.

Jedną z częstych modyfikacji struktury utartych połączeń leksykalnych w analizowanym opowiadaniu dla młodzieży jest wymiana jednego lub kilku komponentów na inny element (innowacje wymieniające):

[...] *wyglądasz jak **ranny na polu chwały*** [...] (s. 23), popr. **paść na polu chwały**: ‘polec, zginąć na polu walki’ (SFJP, s. 137);

W *ciszy **śmiertelnej** oczekująca już tylko jednego i ostatniego rozkazu* (s. 114), popr. **martwa cisza**: ‘absolutna, zupełna cisza’ (WSF, s. 49);

*Właśnie dlatego pójdziemy zobaczyć, czego to taki **diabelski ogień** – całkiem spokojnie już i łagodnie odpowiedział mu Generał* (s. 109), popr. **ogień piekielny, ogień czyścowy itp.**: ‘ogień płonący (wg niektórych wyobrażeń religijnych) w piekle, w czyścicu itp.’ (SFJP, s. 577);

*Lustrowali **wszystkie kąty** stojąc na progu izdebki* (s. 31); popr. **przepatrywać, przetrząsać (wszystkie) kąty**: ‘zaglądać wszędzie, szukając czegoś’ (WSF, s. 164).

Cytowane przykłady ilustrują zabiegi związane z wyeliminowaniem jednego elementu oraz zastąpienie go innym, takim, który nie przyczynił się do zniekształcenia treści frazeologizmu, lecz umożliwił jej dostosowanie do kontekstu wypowiedzi. Modyfikacje zachowują pierwotny sposób obrazowania, ponieważ na ogół elementy alternujące (wprowadzany i zastępowany) należą do jednego pola semantycznego (np. ogień piekielny/czyścowy, cisza śmiertelna/martwa). Wymiany leksemów dokonano ze względu na rzeczywiste lub pozorne podobieństwo semantyczne komponentów, ich styczność znaczeniową lub synonimiczność (Markowski 2005, 237). Modyfikacje polegające na wymianie komponentów są uzasadnione funkcjonalnie, uaktualniły bowiem ich znaczenie oraz przystosowały związki frazeologiczne do kontekstu. Wymiany uzasadnia także sytuacja fabularna. Prowadzą jednak do upotocznienia i osłabienia metaforyczności frazeologizmów.

W zebranych materiale znaczącą część wszystkich modyfikacji stanowią zmiany formy fleksyjnej jednego z wyrazów w związku frazeologicznym lub jego modyfikacje składniowe. W obrębie innowacji **regulujących** dokonano:

a) zmiany liczby gramatycznej komponentu:

[...] ***brał się na „sposoby”*** (s. 17), popr. **brać się, wziąć się na sposób; chwycić się sposobu**: ‘uciekać się do wybiegów, forteli dla uzyskania czegoś, posłużyć się sprytem’ (WSF, s. 501).

Użyty cudzysłów sugeruje, że autorka świadomie przekształca frazeologizm, aby dostosować go do kontekstu całej wypowiedzi.

*Widać, coś tam na **pierwszych liniach** nietęgo. [...] Alek pobiegł łączącymi rowami na **pierwsze linie** w kierunku dowódcy (s. 45), popr. **znaleźć się, być, pracować itp. na pierwszej linii**: ‘zrobić, robić coś jako pierwszy lub jeden z pierwszych, zwykle narażając się’ (WSF, s. 214);*

b) zmiany w zakresie czasu albo aspektu komponentu werbalnego:

***Nogi w ziemię wrastają!** (s. 55), popr. **nogi wrosły (komuś) w ziemię**: ‘ktoś nie może się poruszać (zwykle pod wpływem strachu, wstrząsu nerwowego itp.)’ (SFJP, s. 614);*

***Język złamałby jeden z drugim, niby tego „Gwiździńskiego” wymówił** (s. 54), popr. **łamać język**: ‘mówić źle jakimś językiem, zniekształcać wyrazy danego języka’ (SFJP, s. 312);*

c) zmiany postaci słowotwórczej składnika:

*Z takim pójdziemy **jak strzelił prościutko do Warszawy!** (s. 80), popr. **prosto jak strzała, jak strzelił**: ‘prosto’ (WSF, s. 401);*

d) przekształcenia składniowe związku, polegające na zmianie formy osobowej czasownika na imiesłów:

*Miasteczko niezbyt szczęśliwe, bo z **rąk do rąk przechodzące** (s. 108), popr. **coś idzie, przechodzi, wędruje z rąk do rąk**: ‘coś często zmienia właściciela’ (WSF, s. 439);*

e) zmiany przyimka występującego we frazeologizmie:

***Siedzi niby ta trusia, cichutki, grzeczniutki** (s. 7), popr. **siedzieć jak mysz pod miotłą [jak trusia]**: ‘zachowywać się ostrożnie, nie zwracać niczyjej uwagi’ (ESO).*

Innowacje regulujące są najliczniej reprezentowaną grupą modyfikacji w powieści *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*. Dotyczą najczęściej zmiany liczby, aspektu/czasu, przekształcenia struktury postaci słowotwórczej komponentu (nominalnego i werbalnego) oraz modyfikacji schematu składniowego jednostek frazeologicznych (w tym także zmian szyku komponentów spetryfikowanych połączeń leksykalnych, na które zwróciłam uwagę już podczas omawiania wersji kanonicznej). Wymienione zabiegi uaktualniają treść frazeologizmu oraz „dostosowują go do realiów, które omawia się w zdaniu” (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1987, 223). Spełniają głównie funkcję pragmatyczną. Poddane modyfikacji związki we wszystkich przypadkach zachowały swoje znaczenie.

Cechą szczególną stylu Janiny Broniewskiej jest narracja bogata w innowacje frazeologiczne mieszane. Według G. Dziamskiej-Lenart są

nimi „innowacje, które powstały w wyniku zastosowania dwu i więcej zabiegów modyfikacyjnych jednocześnie, a niekiedy również w efekcie zmiany łączliwości przekształconego frazeologizmu” (Dziamska-Lenart 2004, 82).

W analizowanym materiale większość modyfikacji mieszanych dotyczy przekształceń o charakterze gramatyczno-leksykalnym. Zmianom formalnym towarzyszy jedna (lub więcej) z modyfikacji leksykalnych – wymiana, rozwinięcie, skrócenie, regulacja.

Pierwszą grupę stanowią innowacje, w których wymianę jednego z komponentów połączono z rozwinięciem składu leksykalnego:

Nasi chłopcy otoczyli ten grób szczególną opieką (s. 75), popr. **rozciągnąć, roztoczyć opiekę nad kimś, nad czymś** (WSF, s. 605; słownik nie wyjaśnia znaczenia związku frazeologicznego).

Modyfikacja w warstwie leksykalnej jednostki ‘otoczyć szczególną opieką’ polega na wymianie komponentu werbalnego. W przykładzie tym nastąpiła alternacja czasowników bliskich znaczeniowo – z ‘roztoczyć’ na ‘otoczyć’. Dodatkowo postać kanoniczna tego frazeologizmu została rozwinięta o komponent w postaci przymiotnika ‘szczególną’, który wzmacnia treść związku oraz konotuje większy ładunek emocjonalny wypowiedzi.

Następny fragment ukazuje innowację, w której można wyróżnić jednocześnie rozwinięcie i skrócenie składu leksykalnego jednostki oraz zmianę aspektu komponentu werbalnego:

Na polanie padł jeden z nich ugodzony hitlerowską kulą. Spojrzał za siebie zza pni Generał. Ścisnęło się boleśnie serce (s. 65).

Do związku kanonicznego **serce się komuś ściska, kraje**: ‘ktoś doznał uczucia wielkiego smutku, żalu itp.’ (WSF, s. 470) – dodano przymiotnik ‘boleśnie’, wzmacniający znaczenie związku. Strukturę frazeologizmu skrócono o zaimkę oraz użyto członu werbalnego w aspekcie dokonanym.

Interesujący przykład stanowi typ innowacji, w którym rozwinięcie składu leksykalnego połączono z wymianą jego komponentów oraz z modyfikacją w zakresie fleksji:

Jean, stolica Hiszpanii, nie miodem, wprawdzie, lecz niemniej cenną oliwą płynąca (s. 53).

Postać kanoniczna będąca podstawą tej innowacji to zwrot **kraina mlekiem i miodem płynąca**: ‘kraj obfitujący we wszystkie bogactwa’ (WSF, s. 251). Pierwsza innowacja w tym frazeologizmie polega na wymianie komponentów nominalnych ‘kraina’ i ‘miód’ na leksemy ‘stolica’

i 'cenna oliwa', które konkretyzują treść frazeologizmu. Alternacja wymusiła jednocześnie zmianę liczby czasownika z mnogiej na pojedynczą. Dodatkowo w celu uaktualnienia związku wprowadzono do jego składu nowe elementy, które informują, że użytego połączenia nie należy odczytywać w sposób dosłowny.

Kolejna modyfikacja jest wynikiem wymiany jednego z komponentów oraz zmiany jego formy osobowej czasownika na imiesłów, przez co zwrot zostaje przekształcony w wyrażenie:

*Spojrzał ku adiunktowi, który mu się przyglądał niespokojnie, **wyprężony na baczność** (s. 93), popr. **stać, stanąć na baczność**: 'stać w pozycji wyprostowanej z rękami wzdłuż boków' (SFJP, s. 93).*

Wprowadzona modyfikacja służy doprecyzowaniu i wzmocnieniu treści frazeologizmu.

W tekście J. Broniewskiej umieszczono również autorskie neologizmy, opisujące wydarzenia związane z wojną. W ich obrębie wyróżnić należy:

a) zwroty:

— **robić wykład [polityczny] (komuś)**: 'przekonywać, namawiać kogoś do przejścia/wstąpienia do preferowanej przez siebie opcji politycznej',

*Łagodny Karol **zrobił** Heni mały **wykład polityczny** (s. 32);*

— **umrzeć słodko**: 'oddać życie, zginąć za coś',

*Dla **chwały cara i wszystkich carskich pociotków umrzeć ponoć słodko?** (s. 28).*

Frazeologizm ten stanowi parafrazę łacińskiej sentencji Horacego *Dulce et decorum est pro patria*, która oznacza 'słodko i zaszczytnie jest umrzeć za ojczyznę'.

— **wystawić czujkę**: 'postawić kogoś na straży, pilnować czegoś',

*Zbierali się w nich po całodziennej pracy grupkami, **wystawiając „czujkę”** na podwórzach (s. 29).*

Zwrot 'wystawić czujkę' nawiązuje do znaczenia frazeologizmu 'stać na czatach' lub 'stać na stojce';

b) wyrażenia:

— **diabelski ładunek**: 'niebezpieczny towar, rzecz',

*Za **szofera sam siebie przydzielił, z tym diabelskim ładunkiem na front zapycha** (s. 48–49).*

Frazeologizm ten powstał na wzór połączeń typu 'diabelskie nasienie', 'diabelski trunek'.

— **sztuka wojowania**: ‘umiejętność prowadzenia działań zbrojnych’,

[...] *podwładni w jednej z brygad angielskich nazywali go Dżeneral Uolter, pełni szacunku i podziwu dla jego sztuki wojowania* (s. 59).

Nowe połączenia leksykalne wzbogacają wypowiedź literacką, podkreślają indywidualny styl pisarki. Ich zadanie polega na pełniejszym zobrazowaniu niecodziennej sytuacji, w której znaleźli się bohaterowie powieści.

Wyróżniającą się grupę wśród omawianej leksyki stanowią **wyrażenia porównawcze**, które wskazują na podobieństwo zachowań ludzi do symbolicznych oraz stereotypowych właściwości przypisanych owadom i warzywom. Porównania o charakterze potocznym zastosowane do sytuacji podniosłych, ważnych z historycznego punktu widzenia, stały się podstawą żartu językowego. Efekt komiczny wywołują porównania wykorzystujące jako komponent nazwę warzywa:

Ogniomistrz Tomaszewski poczerwieniał jak burak i tylko błagalnie na dowódcę pułku patrzy (s. 109);

[Świerczewski – M.F.] *W biegu wyskakuje na bruk, czarny od kurzu i zły jak chrzan* (s. 109).

Charakterystycznym sposobem tworzenia przez pisarkę porównań jest budowanie wypowiedzi na zasadzie podobieństwa elementu wyszukanego o charakterze baśniowym ze stanem zdrowia bohatera:

Przed oczami w tej ciemności zaczęły latać dziwaczne płatki, gwiazdki migocące jak iskierki w nie domkniętych drzwiczkach pieca. Strumienie lodowatego zimna przebiegały po plecach, to znów gorąco zalewało głowę, ramiona, spływało do pleców. Ręka ciągle trafiała w próżnię. Skrzypiący stopień, wyluskany w ciemności bosą stopą, zdawał się zapadać gdzieś w przepaść. Nagle podjeżdżał ku górze, w uszach zaczynały dzwonić jakby szklane dzwoneczki (s. 21).

W konwencji bajkowej utrzymano również fragmenty powieści, w których samolot wroga został porównany do owada, wydającego z siebie uciążliwe dla ucha dźwięki. W ten sposób wykorzystano kontrast między sytuacją fabularną a semantyką porównania:

W górze zacichał szum motoru, to znów buczał jak bąk uprzykrzony. Samolot kłował wymykając się z nożyc reflektorów (s. 96);

Na bladym od upału niebie mruczał, jak miodem opity bąk, niemiecki „Messerschmitt”. To znowu bzykał cieniutko, jak chudy, złośliwy komar (s. 47).

Porównanie samolotu do owada (bąka, komara) prowadzi do nadania leksemowi „Messerschmitt” cech istot żywych oraz wywołuje skojarzenie z innym wyrażeniem porównawczym ‘nawalony (narąbany) jak meserszmit’.

Spora grupa porównań odnosi się do doznań związanych ze zmysłem słuchu:

Huk słysząc jak w kuźni, dzwoni żelazo, chrobocze, ktoś młotem wali, piszczy pilnik, aż w uszach świdruje (s. 7).

Wskazane porównanie obrazuje dźwięk wprawianej w ruch maszyny w miejscu pracy głównego bohatera. Jego wartość semantyczną wzmacnia sąsiadujący z nim frazeologizm 'w uszach świdruje' (popr. 'w uszach dzwoni').

Podsumowanie

Celem artykułu była funkcjonalna analiza wybranych innowacji frazeologicznych w powieści młodzieżowej Janiny Broniewskiej *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*. Utwór stanowi nawiązanie do legendy stworzonej w okresie PRL-u o komunistycznym działaczu, generale Armii Czerwonej, Karolu Świerczewskim. Przy czym warto zaznaczyć, że od samego początku główny bohater jest przez autorkę stylizowany na postać wyjątkową, ponadprzeciętną, co widać również w płaszczyźnie językowej. Zadaniem frazeologii, którą wykorzystano w procesie kreowania pozytywnego wizerunku tej postaci historycznej, było uwiarygodnienie prezentowanych treści. Janina Broniewska w tym celu użyła spetryfikowanych połączeń leksykalnych (zwrotów i wyrażeń). Zgromadzony materiał wskazuje, że pisarka zdecydowanie częściej posługiwała się związkami frazeologicznymi w wersji innowacyjnej. Poddany analizie materiał wykazał, że największą frekwencją odznaczają się innowacje modyfikujące, w obrębie których najpopularniejszym sposobem przetwarzania struktury formalnej frazeologizmu są zabiegi polegające na wymianie i regulacji poszczególnych komponentów. Do najrzadszych należą innowacje będące wynikiem dodania do związku frazeologicznego nowego komponentu lub uszczuplenia jego składu.

W zaprezentowanych przykładach modyfikacje związków frazeologicznych są zabiegami świadomymi i celowymi. Najczęściej stylizują narrację na język potoczny lub służą poetyzacji (uwzniośleniu) wypowiedzi bohaterów – styl potoczny przeplata się z podniosłym. Przede wszystkim jednak frazeologizmy dają możliwość imitowania spontanicznej mowy. Ich funkcja polega na indywidualizacji lub ekspresywizacji wypowiedzi bohaterów oraz na pełniejszym oddaniu stanów emocjonalnych postaci. Dokonane przez autorkę modyfikacje frazeologizmów skutkowały ich silnym nacechowaniem emocjonalnym w nowomowie.

Język utworu obfituje w leksykę wojenną, pisarka najwięcej innowacji zastosowała do opisu działań zbrojnych (w których brali udział jej bohaterowie), chcąc w ten sposób podkreślić dramatyzm zaistniałej sytuacji. Innowacje złożone (mieszane), które występują w powieści *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*, są uwarunkowane sytuacyjnie (kontekstowo). Ten rodzaj przekształceń czyni wypowiedzi bohaterów bardziej plastyczne i obrazowe. We wspomnianym utworze przeznaczonym dla dzieci i młodzieży, który w okresie PRL-u umieszczono w spisie lektur obowiązkowych, pełni one przeważnie funkcję perswazyjną, która polega na językowym wpływie nadawcy na odbiorcę, zapoznaniu młodego adresata ze swoistym dla literatury nurtu socjalistycznego sposobem widzenia poszczególnych składników świata, panującej w niej hierarchii i akceptowalnych wartości. Przy czym warto zaznaczyć, że dla młodego odbiorcy tekstów frazeologizmy stanowią atrakcyjny środek językowy; są szczególnie bliskie językowi potocznemu (Suska 2000, 112), wprowadzają elementy humoru, ożywiają obraz, „wzmacniają plastyczność i wyrazistość tekstu, jego siłę oddziaływania i komunikatywność” (Lusińska 2007, 26) oraz podwyższają efektywność i ekspresywność tekstu. Ich przekształcenia ze strony nadawcy i próby rozszyfrowania ze strony odbiorcy sprzyjają kreatywnemu myśleniu oraz stanowią zaproszenie do aktywnego uczestniczenia w procesie komunikacyjnym.

Autorka wykazała się również dużą kreatywnością, tworząc nowe związki frazeologiczne i wyrażenia porównawcze, za sprawą których nastąpiło dostosowanie opisywanej rzeczywistości wojennej do percepcji młodego odbiorcy. Wszystkie te zabiegi składają się jednocześnie na indywidualny styl pisarki, która żyła i tworzyła swoje utwory w okresie, w którym polityka państwa miała decydujący wpływ na kształt powieści przeznaczonych dla dzieci i młodzieży.

Wykaz skrótów:

- WSF – Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A. (oprac.), 2005, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- SFJP – Skorupka S., 1974, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- ESO – *Edupedia.pl Słownik online*: <http://www.edupedia.pl/result> [dostęp: 25.12.2017].

Bibliografia

- Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bąba S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Bojda W. (oprac.), 2014, *Janina i Władysław Broniewscy. „Miłość jest nieprzyjemna...”*. Listy ze wspólnego życia, Warszawa.
- Broniewska J., 1978, *O człowieku, który się kulom nie kłaniał*, Warszawa.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1987, *Kultura języka polskiego*, Warszawa.
- Chojnowski A. 2006, „Pośmiertna maska stalinizmu”. „Żołnierz zwycięstwa” Wandy Jakubowskiej jako świadectwo epoki, „Dzieje Najnowsze”, nr 1, s. 107–121, online: http://rcin.org.pl/Content/49455/WA303_66327_A507-DN-R-38_1_Chojnowski.pdf [dostęp: 10.12.2017].
- Czachowska J., Szałagan A. (red.), 1994, *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*, t. 1, Warszawa.
- Dziamska-Lenart G., 2004, *Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań.
- Filar M., 2016, *Założenia i związki frazeologiczne w tekście i przekładzie – implikacje dla dydaktyki przekładu*, „Lingwistyka Stosowana”, nr 16, s. 11–22.
- Forma M., 2016, *Wanda Wasilewska jako autorka literatury dla dzieci i młodzieży*, „Zeszyty Naukowe PWSN we Włocławku. Zbliżenia Cywilizacyjne”, nr 12, s. 60–77, online: http://wyd.edu.pl/images/Czasopisma_naukowe/zblizeniacywilizacyjne20161/ZblizeniaCywilizacyjne20164/ZC20164nowy/ZC2016XII4Forma1.pdf [dostęp: 25.12.2017].
- Forma M. [w druku], *Losy polskich literatów w czasie II wojny światowej na terytorium ZSRR*, artykuł złożony do publikacji jubileuszowej prof. T. Dubickiego.
- Gajewska E., 2011, *Językowe gry nadawcy z odbiorcą we współczesnym dyskursie reklamy*, „Media i Społeczeństwo”, nr 1, s. 126–132.
- Głowiński M., 2009, *Nowomowa i ciągi dalsze: szkice dawne i nowe*, Kraków.
- Hutnikiewicz A., Lam A. (red. nauk.), 2000, *Literatura polska XX wieku: przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa, s. 62–63.
- Ignatowicz-Skowrońska J., 2008, *Frazeologizmy jako tworzywo stylu współczesnej powieści polskiej*, Szczecin.
- Koper S., 2012, *Kobiety władzy PRL*, Warszawa.
- Kuncewicz P., 1995, *Leksykon polskich pisarzy współczesnych*, t. 1, Warszawa.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T.P. Krzeszowski, Warszawa.

- Lewicki A.M., 1983, *Składnia związków frazeologicznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, XL, s. 76–77.
- Lewicki A.M., 2003, *Studia z teorii frazeologii*, Łask.
- Liberek J., 1998, *Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*, Poznań.
- Lusińska A., 2007, *Reklama a frazeologia. Teksty reklamowe jako źródło nowych frazeologizmów*, Toruń.
- Majkowska G., 1996, *Funkcje frazeologizmów w tekstach publicystycznych*, [w:] A.M. Lewicki (red.), *Problemy frazeologii europejskiej*, t. 1, Warszawa, s. 39–48.
- Markowski A., 2005, *Kultura języka polskiego*, Warszawa.
- Mirowski K., *Nowomowa – marzenie totalitaryzmu, przestroga dla demokracji*, „Dialogi Polityczne” nr 5–6, s. 75–83.
- Nowakowska-Kempna I., 1995, *Konceptualizacja UCZUĆ w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa.
- Pajdzińska A., 1993, *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin.
- Siedlecka J., 2015, *Biografie odtajnione. Z archiwów literackich bezpieki*, Poznań.
- Suska D., 2012, *Z problemów stylizacji językowej w opowiadaniach Marka Hłaski*, Częstochowa.
- Szafraniec K., 2013, *Nauczanie frazeologizmów w metodzie komunikacyjnej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców”, nr 20, s. 103–110.
- Szymańska W., 1995, *Szkolny słownik frazeologiczny*, Warszawa.
- Szymczak M., 1988, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Szyndler A., 2011, *Motywacja frazeologiczna w ujęciu kognitywnym na przykładzie frazeologizmów zoonimicznych*, „Językoznawstwo: współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze”, nr 5, s. 41–47.
- Tylicka B., Leszczyński G. (red.), 2002, *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, Wrocław, s. 49–50.

**A Role of Phrasemes in Formation of World Vision in
Socrealistic Literature for Children and Youth (on an
Example of Janina Broniewska's Novel *O człowieku który
się kulom nie kłaniał*)**

Summary

The aim of the paper is an analysis of selected ways of update of phrasal verbs (canonical and innovative) in the novel of Janina Broniewska, released just after the war, entitled: *O człowieku który się kulom nie kłaniał*. In detailed schedule in the paper, an attempt of determination of functions of phraseological modifications was undertaken. The text inscribes in an area of current studies on public discourse. The analyzed work for children and youth was written by authoress representing a certain political option, and the task of this work was based on an creation – in accordance to forced in the period of the Polish People's Republic – of the image of Karol Świerczewski as a model of national hero.

Keywords: public discourse, communism, literature for children and youth, Janina Broniewska, phrasal verbs.